

UDC 94(32):904

THE HISTORY OF AMARNA PERIOD ARCHAEOLOGICAL STUDIES

O. Zapletniuk

PhD (History)

Kyiv National Taras Shevchenko University, Faculty of History,

Department of Ancient and Medieval History

60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine

olha_zapletniuk@knu.ua

The article is devoted to the history of discovery and further archaeological research of the sources of the Egyptian king Amenhotep IV/Akhenaten time (app. 1349–1333 BC) in Tell el-Amarna (Middle Egypt), where the ruins of citycenter *Akhetaten* are located. The first studies of Akhetaten were carried out at the beginning of the 19th century by B. Drovetti, G. Salt, J. Wilkinson, R. Lepsius and A. Barsanti. However, thorough archaeological excavations in Tell el-Amarna began in 1891 by the expedition of F. Petrie, H. Carter and N. de G. Davies, who copied important narrative and visual sources. In 1912, L. Borchardt's expedition found a collection of royal and private sculptural portraits in Akhetaten. The main result of this period was discovering a huge range of sources of Amarna Period.

During 1920–1930s expeditions headed by T. Peet, L. Woolley, H. Frankfort, F. Newton and J. Pendlebury worked in Amarna. Prof. Barry Kemp (University of Cambridge, UK) has been directing excavations and archaeological survey at Amarna for the Egypt Exploration Society since 1977. During the last years in Amarna worked such outstanding researchers as A. Bomann, W. Murnane, P. Rose and A. Stevens.

In 1905–1907 in the Valley of the Kings were discovered the tombs of Akhenaten's family members – Yuya and Tuya (KV 46), the queen Tia (KV 55) were discovered by T. Davis. In the same place in 1922 H. Carter discovered the tomb of Akhenaten's successor – Pharaoh Tutankhamun (KV 62).

In 1925 the expedition of Chevrier H. found the ruins of the Karnak temple complex of the god Aten and fragments of limestone statues-colossi of the pharaoh Akhenaten in Ancient Thebes (Karnak, Luxor). In 1975–1985, archaeological research of Aten's temple in Karnak was conducted by

D. Redford and J. Gohary. Today, Tell el-Amarna remains the main center of archaeological research of the Amarna period.

Keywords: Amarna Period, Akhenaten, Tell el-Amarna, Egypt, archaeological studies

О. А. Заплетнюк

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АМАРНЬСЬКОГО ПЕРІОДУ

У XIX ст. до археологічних розкопок у Тель-ель-Амарні про фараона XVIII династії Ехнатона¹ не було жодних згадок у джерелах. Хоча в період його правління була збудована нова столиця держави – Ахетатон – та велось значне монументальне будівництво для укріплення нового релігійного культу, наступники спромоглися стерти ім'я реформатора з офіційної історії. Після реставрації старого порядку за царя Хоремхеба, усі згадки про Ехнатона та спадкоємців знищувалися, його ім'я та зображення збивалися зі стін, храми та палаци розбиралися, їхні блоки використовувалися в будівництві нових споруд. Це тривало не одне століття, аж до правління Рамсеса II. Імена Ехнатона, Тутанхамона та Ейе були стерті зі списків фараонів. Єгипетський історик Манефон який написав історію Єгипту наприкінці IV – у першій половині III ст. до н. е. за царювання Птолемея I Сотера, ставить династію Рамессидів одразу після правління Аменхотепа III. У Манефона містяться лише згадки про певний релігійний конфлікт (*Flav. Jos.*, J. Ar. I, 26 (Осарсіф); пор.: 15 (X)Орус)). Геродот, Діодор та Страбон нічого не знали про Ехнатона. Фактично завдяки археологічним розкопкам у Тель-ель-Амарні світ дізнався про Амарнську добу в історії Стародавнього Єгипту.

Перша згадка про руїни міста Ахетатона з'явилася в 1714 р. в нотатках французького єзуїтського священника К. Сікара, який

¹ Єгипетський фараон XVIII династії Аменхотеп IV (Ехнатон), який правив Єгиптом у період Нового царства (бл. 1545–1154 рр. до н. е.), у 1349–1333 рр. до н. е. (датування за: Dodson 2009, р. 164) здійснив релігійно-політичну реформу в державі, він протиставив традиційному фіванському богу Амону новий релігійний культ бога Сонячного диску Атона. Час правління Ехнатона єгиптологи називають *Амарнським періодом*, за назвою сучасного арабського селища Тель-ель-Амарна, де були знайдені руїни столиці Єгипту Ахетатона, збудованої за часів правління реформатора.

описав місцевість біля Нілу під назвою Туна-ель-Гебель та одну з прикордонних стел (стела А) [Reeves 2005, 14]. Вперше план міста був зроблений за часів експедиції Наполеона в 1789 р. й опублікований у виданні *"Description de l'Égypte Antiquités"* [Description... 1817, pl. 63.2].

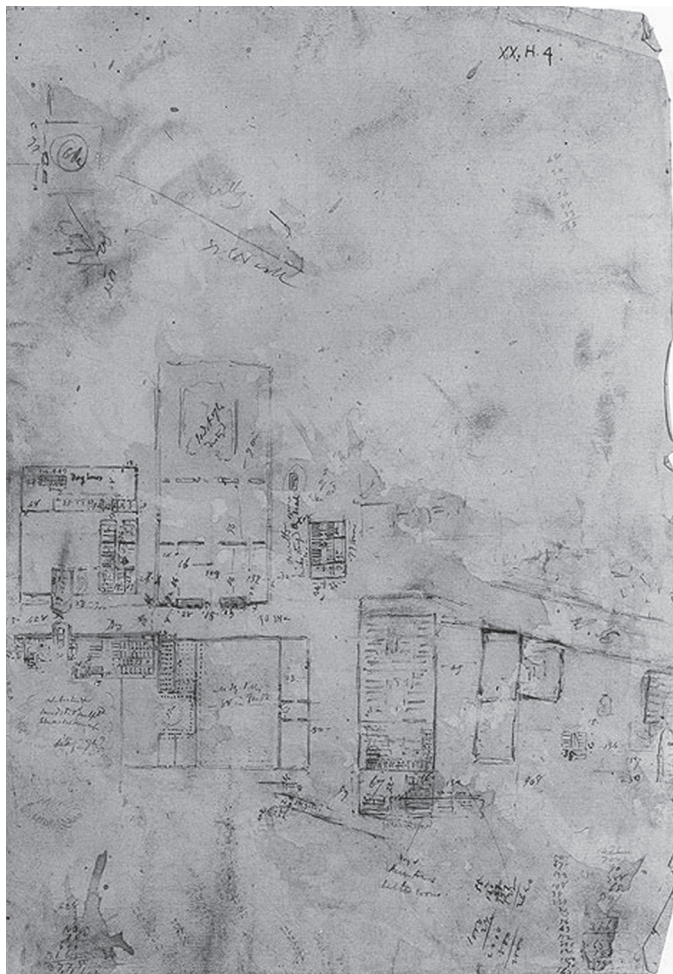

Рис. 1. План міста Ахетатона, зроблений Д. Г. Вілкінсоном у 1826 р.
(оригінал зберігається в Бодліанській бібліотеці
Оксфордського університету)

Надалі віхи дослідження Тель-ель-Амарни можна хронологічно поділити на п'ять етапів.

I етап: поч. – сер. XIX ст.

На початку XIX століття представники від Франції та Великої Британії в Єгипті Б. Дроветті та Г. Солт провели незначні археологічні розкопки в Тель-ель-Амарні та розподілили знайдену ними колекцію амарнських старожитностей між музеями Парижа, Турина та Лондона.

У 1826 р. відомий англійський єгиптолог сер Д. Г. Вілкінсон відвідав Амарну та намалював олівцем план центральної частини міста (**рис. 1**) і здійснив опис місцевості [Wilkinson 1837, 502]. Амарнські зображення не відповідали нормам класичного єгипетського мистецтва, тому Д. Г. Вілкінсон припустив, що Ехнатон був іноземним царем. Вчений також вперше назвав місцевість “Тель-ель-Амарна”, об’єднавши назву місцевості *ель-Амарна* з назвою найближчого населеного пункту *ель-Тель* [Thompson 1992, 69]. У 1828 році французький єгиптолог Н. Льюїс, побачивши рельєфи у гробницях Амарни, припустив, що Ехнатон був жінкою [L'Hôte 1840, 66–67].

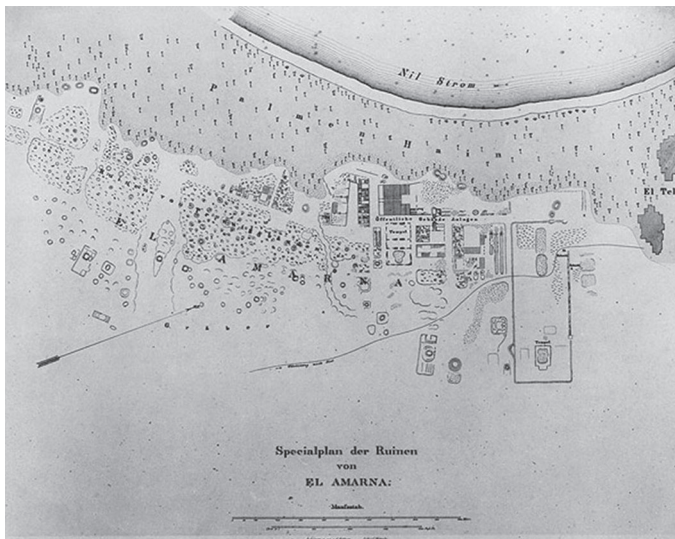

Рис. 2. План Ахетатона 1840-х років К. Р. Лепсіуса [Lepsius 1849, *Abth. I*, 64]

У 1840-х рр. в Амарні працювала прусська експедиція під патронатом короля Фрідріха Вільгельма IV, яку очолював видатний єгиптолог Р. Лепсіус. У своєму звіті про експедицію в Єгипет “*Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*” 1849 р. Р. Лепсіус публікує новий план міста (рис. 2) та пише про царя XVIII династії Аменхотепа IV, якого було викреслено зі списків єгипетських царів за революційні вчинки [Lepsius 1849, 18].

II етап: 1880-ті роки – 1914 р.

Невдовзі місцеві жителі знаходять у скелях Амарни гробниці, і вже у 1880-х рр. французька експедиція під керівництвом Г. Масперо починає перші ґрунтовні дослідження. Тексти з гробниць Ахетатона вперше з'явилися у звіті експедиції Г. Масперо по Єгипту “*Mémoires publiés par les mebres de la Mission archéologique Française au Caire*” [Maspero 1889]. У 1891–1892 рр. у царській гробниці Ехнатона працював А. Барсанті, однак його методи роботи призвели до втрати багатьох важливих археологічних знахідок у царській гробниці. Експедиція Барсанті в 1896 р. проводила розкопки в південному палаці *M3rw-Itn*, де були знайдені фрагменти розмальованої підлоги та стін.

З 1891 р. на розкопках у Тель-ель-Амарні працював видатний англійський археолог Ф. Пітрі. Його експедицією були виділені основні зони міста Ахетатона: палаци та храми були ідентифіковані [Petrie 1894]. Почалися розкопки центральної частини міста, де розташовані Великий храм Атона та центральний палац. У 1892 р. Ф. Пітрі відвідав старі каменоломні, які лежать у північно-східній частині Амарни, де на одному з каменів знайшов ім'я цариці Тії; тепер єгиптологи так і називають це місце – “каменоломні цариці Тії” [Hagrell 2001, 36–38]. Також експедицією Ф. Пітрі було знайдено зразки “блакитної” амарнської кераміки та розкопано великий зал з пофарбованою підлогою площею понад 25 м², де було багато шедеврів амарнського мистецтва: статуї, предмети побуту, фрагменти настінного живопису, а також відома сцена із зображенням двох дочок Ехнатона, яка сьогодні зберігається в Ашмолівському музеї мистецтва та археології в Оксфорді.

У ході археологічних розкопок у Тель-ель-Амарні був відкритий *Амарнський архів* – державний архів міжнародної кореспонденції, який складався з глиняних табличок з текстами документів

клинописною аккадською мовою. Таблички були знайдені в 1887 р. місцевою мешканкою біля Амарни на східному березі Нілу. Згодом вони були розпродані в різні музеї світу. Зокрема, Берлінський музей володіє 202 табличками, Британський музей має 99 табличок, Каїрський музей нараховує 51 екземпляр, 7 табличок у Луврі, 3 документи зберігаються в Москві в Музеї образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна, 1 табличка – у колекції Музею Східного інституту в Чикаго. Деякі таблички з Амарнського архіву осіли у приватних музеях та колекціях. У 1891–1892 рр. Ф. Пітрі провів розкопки в Ахетатоні у т. зв. “*Будинку кореспонденції царя*” і виявив ще 21 додаткову копію текстів. Подальші археологічні дослідження місцевості виявили ще 23 фрагменти. Загалом на сьогодні опубліковано 382 таблички. Перші публікації були зроблені одразу після знаходження архіву, зокрема Х. Вінклер у 1889 р. опублікував у Берліні детальні копії клинописних текстів усіх знайдених на той час табличок [Winekler 1889]. У 1892 р. К. Безольд та У. Бадж опублікували таблички Амарнського архіву, які зберігаються у Британському музеї [Bezold, Budge 1892]. Значний внесок у дослідження Амарнського архіву зробив Й. Кнудзон, у своїй книзі “*Die El-Amarna Tafeln*” він систематично порівнював тексти усіх знайдених табличок, долучивши до публікації коментарі О. Вебера та Е. Ебелінга [Knudtson 1915]. У 1970 р. вийшла праця А. Рейні, де опубліковано знайдені пізніше 22 глиняні таблички [Reiney 1970]².

У складі експедиції Ф. Пітрі працював молодий археолог Г. Картер. Він зробив замальовки сцен із гробниці Ехнатона, зокрема сцени похорону царівни Макетатон, які були опубліковані в 1892 р. в “*The Daily Graphic*” у Лондоні. Ф. Пітрі зробив перші дослідження прикордонних стел Ахетатона й у 1891 р. призначив кожній з них літеру англійського алфавіту [Petrie 1894, 5–6] для більш зручної класифікації. Через значну відстань стел від основних маршрутних шляхів довгий час про їхнє існування не здогадувалися. Першою відкрито стелу А, що була відома ще Д. Г. Вілкінсону, який подав її опис у праці “*Topography of Thebes and General view of Egypt*” [Wilkinson 1835, 383]. Також

² У 2015 р. вийшла оновлена редакція цієї праці з детальною транскрипцією, перекладами та коментарями текстів усіх знайдених на сьогодні 382 табличок [Reiney 2015].

цю стелу змалював у 1827 р. Р. Хей (рис. 3) та згадували такі єгиптологи, як Р. Лепсіус та Ж. Дарессі [Daressy 1893, 52–62]. Стела U, що розташована біля Північних гробниць, була відкрита в 1840 р. єгиптологом Д. Гліддом. П'ять прикордонних стел згадує у своїй монографії німецький єгиптолог А. Відеманн [Wiedemann 1884, 396–403].

Рис. 3. Прикордонна стела А за малюнком Роберта Хей, 1827 р.
[Davies 1908, Pl. XLIII]

Рис. 4. Відкриття бюста цариці Нефертіті в Тель-ель-Амарні експедицією Л. Борхардта 6 грудня 1912 р.³

³ Фото за: <https://ru.pinterest.com/pin/539517230341459337/>

Стели А, В, F були розташовані на західному березі, а J, K, L, M, N, P, Q, R, S, U та V – на східному. Стела X додана до списку Н. де Г. Девісом у 1901 р., а Н у 2006 р. Г. Фенвіком. Сьогодні нараховується шістнадцять прикордонних стел.

У 1901 р. до Тель-ель-Амарни прибув британський єгиптолог Н. де Г. Девіс, у минулому студент Ф. Пітрі. Дослідник працював під патронатом *Egypt Exploration Society*. У 1903–1908 рр. вишло шість томів його фундаментальної праці “*The Rock Tombs of El Amarna*” [Davies 1903–1908], що були наповнені малюнками з іконографічними деталями, текстами Амарнських гробниць та їхніми перекладами. Також Н. де Г. Девіс дав коротку характеристику прикордонним стелам, змалював ієрогліфічні тексти і зображення та зробив переклад написів на стелах K та X. Видання Н. де Г. Девіса викликало великий інтерес до періоду правління Ехнатона серед вчених усього світу.

У 1907 р. в Амарні працювала німецька експедиція *Deutsche Orient-Gesellschaft* (DOG), керівником якої був Л. Борхардт. Розпочавши роботу в околицях міста на півдні, у 1911 р. Л. Борхардт перейшов до дослідження центральної частини Ахетатона. 6 грудня 1912 р. під час розкопок у квадраті Р-47, позначеному на плані як руїни житлового будинку, під шаром піску виявлено майстерню придворного скульптора Тутмоса. Тут членами експедиції Борхардта була знайдена колекція царських та приватних скульптурних портретів загальною кількістю 20 екземплярів, які сьогодні зберігаються в музеях усього світу. Серед найцінніших знахідок у майстерні Тутмоса – незавершений бюст Ехнатона та кольоровий вапняковий бюст цариці Нефертіті (**рис. 4**), що зберігаються сьогодні в Новому музеї в Берліні. Бюст довгий час перебував у приватній колекції Д. Сімона, який був спонсором DOG, і лише в 1920 р. переданий Пруссії, а в 1924 р. бюст вперше експонувався на публіці.

III етап: 1920–1930-ті рр.

Розкопки в Єгипті були перервані Першою світовою війною. Далі з 1921-го по 1936 р. в Амарні продовжили працювати експедиції британського *Egypt Exploration Society* під керівництвом Т. Піта [Peet 1921], Л. Вуллі (який брав участь у дослідженні району будівельників в Ахетатоні) [Woolley 1922], Ф. Ньютона, Г. Франкфорта та Д. Пендлбері [Pendlebury 1931], який працював

в Амарні в періоди 1926–1927 та 1931–1936 рр. й описував у своїх статтях розкопки центральної частини міста Ахетатона [Pendlebury 1951]. Дослідження Т. Піта і Л. Вуллі увійшли до чотиритомного видання “*The City of Akhenaten*”, перший том якого побачив світ у 1923 р. [Peet, Woolley 1923]. Саме таку назву й дістав проект із дослідження руїн у долині біля містечка Тельель-Амарна. Після виходу низки публікацій про Ехнатона та його місто Амарнська доба почала дедалі частіше фігурувати в наукових статтях.

У ході інтенсивних археологічних розкопок у Єгипті на початку XX ст. сліди Амарнського періоду почали знаходити і за межами Амарни, адже фараон Ехнатон до переїзду в нову столицю протягом перших шести років свого правління жив у Фівах. У 1905 р. Т. Девіс знайшов у Західних Фівах нерозграбовану гробницю батьків цариці Тії – Юї та Туї (KV 46) [Davis 1907], а в 1907 р. в Долині царів була відкрита гробниця KV 55 [Davis 1910], яка належала цариці Тії, матері Ехнатона, однак у золотому саркофазі в гробниці знайдено мумію молодого чоловіка.

Через 15 років, у 1922 р., у Долині царів Г. Картер відкрив гробницю Тутанхамона (KV 62), який був, як вважається, сином та спадкоємцем Ехнатона. Гробниця, яка складалася з двох кімнат і двох невеликих приміщень, була наповнена речами в амарнському стилі. Було знайдено мумію молодого царя та безліч побутових речей і царських регалій. Зокрема, у гробниці були ланцюг (Caigo J.E. 61760) та скіпетр-хека (Caigo J.E. 61762) зменшеного розміру з раннім іменем фараона – Тутанхатон. У ході подальшого дослідження виявилось, що багато речей із гробниці належали не самому Тутанхамону, а іншим членам його родини. Зокрема, нещодавні дослідження показали, що написи на канопічних саркофагах з гробниці KV 62 були перероблені під титулатуру Тутанхамона, але сліди попереднього імені володаря залишилися. Дж. Аллен вважає, що реальним власником цих предметів була Нефернеферуатон – співправителька Ехнатона, яка мала титул “*Та, що діє для свого чоловіка*” [Allen 2010].

У 30-х рр. XX ст. до складу Амарнської експедиції входив датський вчений-єгиптолог та сходознавець Г. Франкфорт [Frankfort 1927]. Він недовгий час очолював експедицію *Egypt Exploration Society* в Ахетатоні. Особливо цікаві його досягнення у вивченні

амарнського настінного живопису [Frankfort 1929]. У першій половині XX ст. виходять статті з історії та дослідження міста Ахетатона єгиптолога Ф. Л. Гріффіта [Griffith 1926]. У 1933 р. в періодичному виданні “*Journal of Egyptian Archaeology*” було опубліковано модель та план однієї з домівок Ахетатона, який належав вченому Л. Сетону [Seton 1933].

IV етап: друга пол. XX ст. – 1977 р.

Після Другої світової війни інтерес до Амарни послабшав. У другій половині XX ст., коли розкопки в Тель-ель-Амарні дали змогу більш детально вивчити місто, з'явилося багато праць та наукових статей, присвячених розгляду архітектурних особливостей Ахетатона. Зокрема, це статті таких вчених, як Д. Д. Куні [Cooney 1951], П. Крокер [Crocker 1985] та В. Девід [David 1978]. У цей період виходить низка фундаментальних досліджень доби правління Ехнатона.

У 1974 р. британський археолог Ж. Т. Мартін [Martin 1974; 1989] провів дослідження царської гробниці в Ахетатоні й опублікував двотомну монографію з копіями малюнків стін гробниці та скульптурних рельєфів.

V етап – з 1977 р.

З 1977 р. експедицією в Амарні керує британський єгиптолог, професор Кембриджського університету Б. Кемп. За цей час були досліджені усі важливі частини міста, включаючи “Поселення робітників” (*Workmen's village*), зроблений детальний план Ахетатона, колекція амарнського мистецтва поповнилася значними знахідками, предметами побуту та прикрасами. У 2012 р. Б. Кемп видав монографію “*The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its people*”, у якій були зібрані результати роботи його експедиції в Амарні з 1977-го по 2012 р. [Kemp 2012].

Важливими є також розробки у сфері антропології, які демонструють рівень життя у новій столиці [Rose 2006]. Починаючи з 1980-х років, на основі матеріалів, зібраних експедицією Б. Кемпа, виходять публікації вчених з розкопок окремих частин міста. Британський єгиптолог А. Боманн опублікувала в 1991 р. статтю про знахідки маленьких каплиць у “Поселенні робітників” у Тель-ель-Амарні [Bomann 1991]. Цікавою є публікація С. Ікрам щодо сімейних усипальниць та культу царської родини в Амарні [Ikram 1989]. Ф. Ветерхед, що працював у 1990-х рр. в Амарні під керівництвом

Б. Кемпа, видав низку публікацій, присвячених настінному розпису у Великому палаці [Weatherhead 1992], на залишках Центрального мосту [Weatherhead 1995], у “Поселенні робітників” [Weatherhead, 2007] та інших будівлях в Ахетатоні.

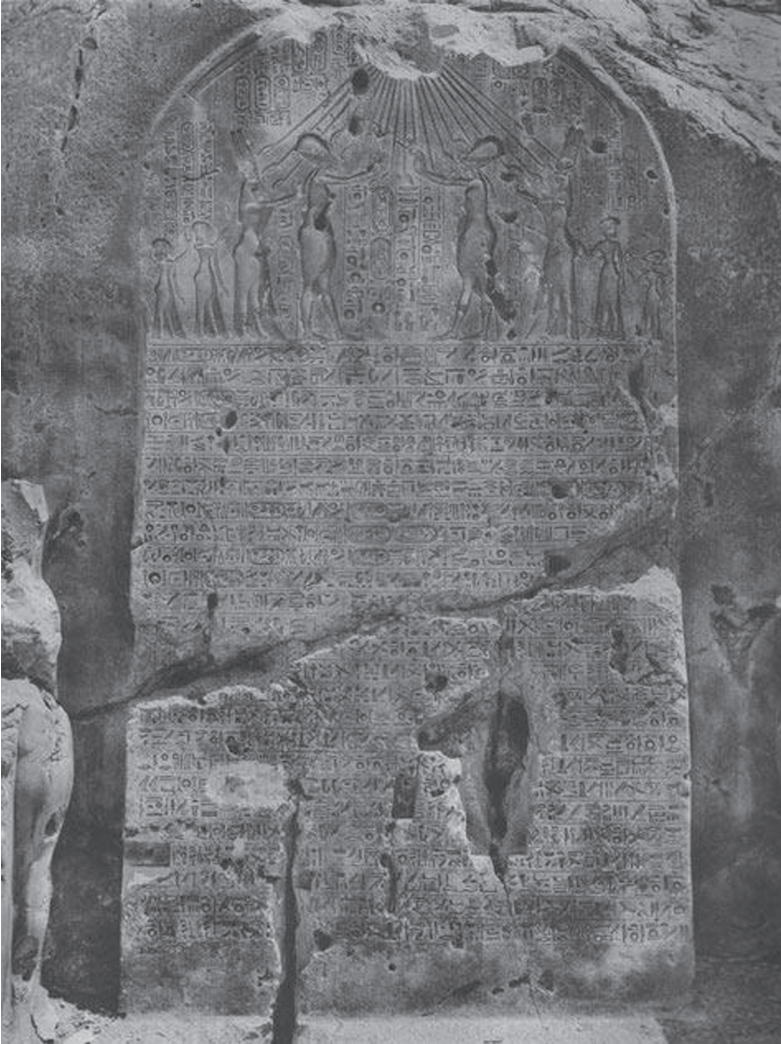

Рис. 5. Прикордонна стела S в Ахетатоні (фото 1908 р.)
[Davies 1908, Pl. XXXXIX]

З вересня 2006 р. виходить періодичний журнал “*Horizon. The Amarna Project and Amarna Trust newsletter*”, у якому публікуються нові археологічні знахідки та архівні матеріали. У 80-х рр. XX ст. на базі Дослідницького комітету при Американському Філософському товаристві був створений проект із дослідження прикордонних стел Тель-ель-Амарни. Цей проект очолив єгиптолог В. Мюрнейн. Протягом 6 тижнів команда Мюрнейна копіювала тексти та фотографувала стели на обох берегах Нілу. Результатом цієї експедиції стала праця “*The Boundary Stelae of Akhenaten*” з ієрогліфічними текстами усіх наявних на сьогодні стел та їхнім перекладом англійською мовою [Murnane, van Siclen 1993]. Цей проект є необхідним для збереження текстів прикордонних стел, адже стели постраждали від природної ерозії та від рук людини. Н. де Г. Девіс зазначив у своїй монографії 1908 р., що стела Р була підірвана кілька років тому коптами, які вважали її входом до печери скарбів. Також він зазначив, що краще за інших збереглася стела S (рис. 5) [Davies 1908, 27]. Деякі стели розрізали на шматки і вивозили з країни для продажу. Фрагменти стели R, наприклад, були куплені в 1940 р. для Лувру. Згодом схожа доля

Рис. 6. Прикордонна стела U
(фото автора, 2016 р.)

спіткала і стелу S, фрагменти якої розійшлися по всьому світу, а у 2004 р. її залишки разом зі статуями підірвано вибуховими речовинами. Уламки цієї пам'ятки були згодом зібрані з метою відновлення. Стела F сьогодні майже повністю знищена, можна прочитати лише кілька рядків її тексту. Стела J також у руїнах, однією з причин цього є погана якість каменю, з якого вона була зроблена. Єгиптологи вважають, що стела почала обсіпатися ще в давнину.

В останні сезони 2015–2018 рр. експедиція проф. Баррі Кемпа в Амарні детально досліджує руїни Великого храму Атона *Pr-Itn* та громадські поховання біля Північних гробниць. Також археологи намагаються здійснити реконструкцію фундаменту *Pr-Itn* і зберегти територію храмового комплексу від розширення сучасного кладовища поблизу місця розкопок.

Археологічні дослідження у Фівах

Важливі знахідки Амарнського періоду були зроблені й у Фівах (сучасні міста Карнак та Луксор), де Ехнатон царював перші п'ять років та збудував храмовий комплекс. 1 липня 1925 р. в ході роботи над збереженням східних воріт Карнацького храму експедицією М. Пілле (французького архітектора та голови Єгипетської служби старожитностей у Карнаці) були знайдені дві великі вапнякові статуї-колоси Ехнатона. Вони були відправлені до Каїрського музею, де дістали номери Cairo J.E. 49528 та J.E. 49529. Надалі з 1926-го по 1937 р. розкопки продовжував французький єгиптолог А. Шев'є. У своїх щорічних звітах в "*Annales du Service des Antiquités d'Égypte (ASAÉ)*" він описував знахідки як "дуже великі" та "справді незвичайні" [Chevrier 1926]. А. Шев'є знайшов 35 фрагментів колосів, він порівнював стиль зображення з колосами Осіріса. У ході дослідження виявлено, що статуї Ехнатона були відділені від колон, які згодом використовувалися як будівельний матеріал у постамарнські часи. А. Шев'є вказує, що статуї лежали лицем донизу, однак обличчя та картуші з іменем Атона на руках статуї не були пошкоджені. Після знаходження колосів, які мали прикрашати внутрішній двір храму, вчені намагалися встановити розташування храмового комплексу Ехнатона в Карнаці. Ще у другій половині XIX ст. дослідники почали знаходити дивні невеликі блоки на півдні від Карнацького храмового комплексу Амона. Експедицією Р. Лепсіуса в 1840-х рр. було

ідентифіковано та скопійовано декілька таких блоків, які мали розмір $52 \times 26 \times 24$ см. Згодом ці блоки дістали назву *талатати*, що по-арабськи означає множину слова “три”, – можливо, так їх назвали арабські робітники, вимірюючи блоки довжиною у три лікті. Так чи інакше, ця назва закріпилася в науковій літературі. Сектор, у якому були знайдені перші талатати, був розташований біля IX та X пілонів Карнацького храму Амона. Стало зрозуміло, що блоки потрапили туди при падінні з IX пілона під час землетрусу. Фараон XVIII династії Хоремхеб використовував талатати для будівельної програми в Карнацькому храмі Амона. Розкопки 1890-х років у Луксорському храмі показали, що великий пілон Рамсеса II був також побудований з талататів. Д. Дарессі висунув гіпотезу, що сонячний храм розташовувався в Луксорі [Daressy 1893, 4]. У 1920-х рр. талатати були знайдені в селищі Медамуді в 9 км від Карнака. З XIX ст. відомо, що II пілон храму Амона в Карнаці та великий хол за ним, які збудував Хоремхеб, були наповнені тисячами талататів [Redford 1987, 66].

Невдовзі єгипетська Служба старожитностей розпочала величезну програму з вилучення талататів з будівель Хоремхеба. Реконструкцією та вилученням талататів займався Г. Шев'є [Chevri-er 1927], який обіймав посаду директора Служба старожитностей у Фівах з 1925-го по 1953 р. За цей час було вилучено близько двадцяти тисяч талататів з II пілона та гіпостильної зали. Таку ж роботу провели з IX пілоном храму Амона в 1960-х рр. єгиптологи Р. Саад, М. Лауффрей та Ж. Голвін. Сьогодні нараховується близько сорока п'яти тисяч талататів. Незважаючи на таку значну кількість, зібрати повні сцени майже неможливо, через те що блоки постійно переміщали для будівництва інших споруд.

У 1975–1985 рр. розкопки храму Атона продовжував американський єгиптолог Д. Редфорд, який у 1966 р. створив проект “*Akhenaten Temple Project*” [Redford 1976] із вивчення храмового комплексу Ехнатона в Карнаці, в основі якого було дослідження *талататів* – блоків, з яких будувалися архітектурні об'єкти в період правління Ехнатона [Redford 1987]. Розкопки Д. Редфорда встановили розміри храмового комплексу – 210 м на північ-південь і більш ніж 700 м на схід-захід, товщина стін становила 2 м, а висота сягала 9 м [Redford 1999, 51]. Разом з Д. Редфордом працювала Д. Гохарі, яка на основі зображень на знайдених талататах змогла реконструювати святкування *хеб-седу* в часи правління

Аменхотепа IV [Gohary 1992]. У 2002–2003 рр. розкопки продовжував Е. Брок, однак значних знахідок вже не було.

Рис. 7. Руїни Східного палацу в Тель-ель-Амарні
(фото автора, 2016 р.)

У 2016 р. автор цієї статті мала можливість безпосередньо ознайомитися з археологічними об'єктами Амарни й навколишніми місцевостями і того ж року дістала дозвіл Міністерства старожитностей Єгипту на дослідження скельних гробниць в Амарні. У ході проведеної археологічної розвідки в Тель-ель-Амарні вдалося побувати в гробницях південної та північної групи: “управителя і скарбничого” *Twtw* (АТ 8), “очільника поліції” *M^chw* (АТ 9), “царського писаря, наглядача двох скарбниць, наглядача гарему цариці Нефертіті” *Mry-R^c* (II), “писаря фараона й управителя маєтку Ехнатона” *T^ch-ms* (АТ 3), а також у царській гробниці фараона Ехнатона. Увага була приділена також прикордонним стелам (рис. 6) і залишкам основних будівель міста Ахетатона: двом храмам бога Атона – *Pr-Itn* та *Hwt-Itn* та Великому царському палацу (рис. 7).

На жаль, останні польові сезони були скасовані або перенесені з міркувань безпеки, що не дало можливості почати повноцінну роботу. Попри наявні проблеми, єгипетська влада заохочує дослідників зі всього світу на проведення археологічних робіт у

своїй країні. Щороку в Єгипті працює понад дві сотні експедицій з різних країн світу, але участь у цих розкопках українських фахівців поки що мінімальна, втім, сподіваємося, що в майбутньому ситуація зміниться.

Українські фахівці почали брати участь в археологічному дослідженні Єгипту в роки незалежності. У 2002 р. М. О. Тарасенко (нині ст. н. с. Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України) брав участь у розкопках у складі Російської археологічної експедиції в Гізі (*Russian Archaeological Mission in Giza*) під керівництвом Е. Ю. Кормишевої, які тривали протягом березня – травня, і виконував функції археолога, фотографа та кресляра. Співробітниця Інституту археології НАН України, фаховий антрополог Л. Д. Козак взяла участь у дослідженнях Німецької археологічної експедиції в Асуані та на о. Елефантіна під керівництвом проф. Д. Paye (*Freie Universität, Berlin*) протягом сезонів 2005, 2006 і 2008 рр. Дослідниця працювала у складі міжнародної групи антропологів, які вивчали поховання Старого царства.

Отже, археологічні дослідження кінця XIX ст. в Тель-ель-Амарні відкрили світу новий період в історії Стародавнього Єгипту і надали значну джерельну базу для подальшого детального вивчення років правління фараона-реформатора Ехнатона та його найближчих наступників. Важливі знахідки були також здійснені в Карнаці, де розташовувався храмовий комплекс бога Атона, зокрема були знайдені статуї-колоси Ехнатона та талатати. Розкопки в Тель-ель-Амарні продовжуються, і сьогодні вона залишається головним центром археологічного дослідження Амарнського періоду.

REFERENCES

Allen J. P. (2010), “The original owner of Tutankhamun’s canopic coffins”, *Millions of Jubilees. Studies of Honor of David P. Silverman*. Cairo, Vol. 39, pp. 27–42.

Bezold C., Budge E. A. W. (1892), *The Tell el-Amarna tablets in the British Museum with autotype facsimiles*, British Museum Press, London.

Blackman A. M. (1922), “A Study of the Liturgy Celebrated in the Temple of the Aton at El-Amarna”, *Recueil d’études à la mémoire égyptologiques dedie Jean-François Champollion*, Paris, pp. 505–27.

Bomann A. H. (1991), *The Private Chapel in Ancient Egypt: A Study of the Chapels in the Workmen’s Village at El Amarna with*

Special Reference to Deir el Medina and Other Sites, Kegan Paul International, New York.

Borchardt L. (1916), *Excavations at Tell El Amarna, Egypt, in 1913–1914*, Government Printing Office, Washington.

Carter H. (1892), “Illustration of Royal Tomb of El-Amarna”, *The Daily Graphic*, Issue 23, pp. 13–14.

Chevrier H. (1927), “Rapport sur les travaux de Karnak (mars–mai 1926)”, *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte*. T. 27, pp. 119–30.

Cooney J. D., Simpson W. K. (1951), “An Architectural Fragment from Amarna”, *Brooklyn Museum Bulletin*, No. 12/4, pp. 1–12.

Crocker P. T. (1985), “Status Symbols in the Architecture of El-Amarna”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 71, pp. 52–65.

Daressy G. (1893), *Notice explicative des ruines temple de Louxor*, Le Claire, Imprimerie nationale, Cairo.

Daressy G. (1893), “Tombeaux et steles-limites de Hagi-Qandil”, *Recueil de Travaux relatifs a la philologie et a l’archeologie égyptiennes et assyriennes*. Paris, pp. 36–62.

David W. (1978), “Two Compositional Tendencies in Amarna Relief”, *American Journal of Archaeology*, No. 82/3, pp. 387–94.

Davies N. de G. (1903–1908), *The Rock Tombs of El-Amarna*, Vol. I–VI, Egypt Exploration Society, London.

Davies N. de G. (1908), *The Rock Tombs of El-Amarna. Part V: Smaller tombs and boundary stelae*, Egypt Exploration Society, London.

Davis T. M. (1907), *The Tomb of Iouiya and Touiyou*, A. Constable and Co, London.

Davis T. M. (1910), *The Tomb of Queen Tiye*. A. Constable and Co, London.

Description... (1817), *Description de l’Égypte Antiquités*, Planches IV, Paris.

Frankfort H. (1927), “Preliminary Report on the Excavations at Tell el-Amarnah, 1926–1927”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 13, pp. 143–49.

Frankfort H. (1929), *The Mural Painting of El-Amarnah*, Egypt Exploration Society, London.

Gohary J. (1992), *Akhenaten’s Sed-Festival at Karnak*, Kegan Paul International, London.

Griffith F. L. (1926), "Stela in Honour of Amenophis III and Taya from Tell el-Amarnah", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 12, pp. 1–2.

Harrell J. A. (2001), "Ancient quarries near Amarna", *Egyptian Archaeology*, No. 19, pp. 36–8.

Ikram S. (1989), "Domestic Shrines and the Cult of the Royal Family at el-Amarna", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 75, pp. 89–101.

Kemp B. J. (2012), *The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its people*, Thames and Hudson, London.

Knudtzon J. A. (1915), *Die El-Amarna-Tafeln, mit Einleitung und Erläuterungen*, Hinrichs, Leipzig.

L'Hôte N. (1840), *Sur le Nil avec Champollion: Lettres, journaux et dessins inédits de Nestor L'Hôte, premier voyage en Egypte 1828–1830*, Firmin Didot Freres, Libraires, Paris.

Lepsius K. R. (1849), *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*, Bd. I–XII, Nicolaische Buchhandlung, Berlin.

Martin G. T. (1974), *The Royal Tomb at El-'Amarna I, Part I: The Objects*, Egypt Exploration Society, London.

Martin G. T. (1989), *The Royal Tomb at El-'Amarna, Part II: The Reliefs, Inscriptions, and Architecture*, Egypt Exploration Society, London.

Maspero G. (1889), *Mémoires publiés par les membres de la Mission archéologique Française au Caire. Tome premier*, Ernest Leroux, Editeur, Paris.

Murnane W. J., van Siclen III C. C. (1993), *The Boundary Stelae of Akhenaten*, Thames & Hudson, London and New York.

Peet T. E. (1921), "Excavations at Tell el-Amarna", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 7, pp. 169–85.

Peet T. E., Woolley C. L. (1923), *The City of Akhenaten I*, Memoir of the Egypt Exploration Society, Egypt Exploration Society, London.

Pendlebury J. D. S. (1931), "Report on the Clearance of the Royal Tomb at el-Amarna", *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, T. 31, pp. 123–25.

Pendlebury J. D. S. (1951), *The City of Akhenaten. – Part III: The Central City and the Official Quarters*, Egypt Exploration Society, London.

Petrie W. M. F. (1894), *Tell el Amarna*, Methuen & Co., London.

Redford B. D. (1987), *Akhenaten. The Heretic King*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey.

Redford D. B. (1976), *The Akhenaten Temple Project. – Vol. I: Initial Discoveries*, Aris & Phillips Ltd., Warminster.

Redford D. B. (1999), “The Beginning of the Heresy”, *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen*, Boston, pp. 50–9.

Reeves N. (2005), *Akhenaten. Egypt's False Prophet*, Thames & Hudson, London.

Reiney A. F. (1970), *El-Amarna Tablets 359–379* (Alter Orient und Altes Testament 8), Butzon & Bercker, Kevelaer.

Reiney A. F. (2015), *The El-Amarna Correspondence. A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of All Extant Tablets*, Vol. I–II, Brill Academic Publishers, Boston.

Rose C. J. (2006), Paleopathology of the commoners at Tell Amarna, Egypt, Akhenaten's capital city, *Memorias do Instituto Oswaldo Cruz*, Rio de Janeiro, Vol. 101, pp. 73–6.

Seton L. (1933), “Model of a Tell el-Amarnah House”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 19, pp. 1–7.

The Daily Graphic (1892), Issue for 23 March, pp. 13–4.

Thompson J. (1992), *Sir Gardner Wilkinson and his circle*, The University of Texas Press, Austin.

Weatherhead F. J. (1992), “Painted Pavements in the Great Palace at Amarna”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 78, pp. 179–94.

Weatherhead F. J. (2007), “The Main Chapel at the Amarna Workmen's Village and its Wall Paintings”, *Excavation Memoir*, Vol. 85, London.

Weatherhead F. J. (1995), “Wall paintings from the Bridge in the Central City. Amarna Reports VI”, *Egypt Exploration Society Occasional Publications*, Vol. 10, London, pp. 399–410.

Wiedemann A. (1884), *Ägyptische Geschichte*, Friedrich Andreas Perthes, Gotha.

Wilkinson J. G. (1878), *Manners and Customs of the Ancient Egyptians*, Dodd, Mead and Co, New York.

Wilkinson J. G. (1835), *Topography of Thebes and General view of Egypt*, John Murray, Albemarle Street, London.

Winkler H. (1889), *Der Thontafelfund von El Amarna*, W. Spemann, Berlin.

Woolley C. L. (1922), Excavations at Tell el-Amarna, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 8, pp. 48–82.

О. А. Заплетнюк

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АМАРНЬСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті розглянута історія відкриття і подальшого археологічного дослідження пам'яток періоду правління єгипетського царя XVIII династії Аменхотепа IV / Ехнатона (бл. 1349–1333 рр. до н. е.), відомого в історичній літературі як *Амарнський період* – за назвою сучасного міста Тель-ель-Амарни в Середньому Єгипті, де сьогодні розташовані руїни міста Ахетатона.

Перші дослідження руїн Ахетатона були здійснені на початку XIX ст. Б. Дроветті, Г. Солтом, Д. Вілкінсоном, Р. Лепсіусом і А. Барсанті. Грунтовні археологічні розкопки в Тель-ель-Амарні розпочалися в 1891 р. Протягом наступних тридцяти років єгиптологами Ф. Пітрі, Г. Картером і Н. де Г. Девісом були скопійовані важливі наративні та візуальні джерела. У 1912 р. експедицією Л. Борхарда знайдено колекцію царських і приватних скульптурних портретів. Результатом цих досліджень стали відкриття періоду правління фараона-реформатора і виявлення основної бази археологічних джерел.

У 1920–1930-х рр. в Ахетатоні працювали експедиції під керівництвом Т. Піта, Л. Вуллі, Г. Франкфорта, Ф. Ньютона і Д. Пендлбері. З 1977 р. по сьогоднішній день археологічну експедицію Товариства по дослідженню Єгипту в Тель-ель-Амарні очолює британський єгиптолог, професор Кембриджського університету Б. Кемп. Під його керівництвом в Амарні працювали такі дослідники, як А. Боманн, В. Мюрнейн, П. Роуз і А. Стівенс. У 1905–1907 рр. в Долині царів Т. Девісом були відкриті гробниці членів сім'ї фараона Ехнатона – Юї і Туї (KV 46), цариці Тії (KV 55). Там же в 1922 р. Г. Картер відкрив гробницю спадкоємця Ехнатона – фараона Тутанхамона (KV 62).

Також важливі археологічні відкриття Амарнського періоду були зроблені в стародавніх Фівах (Карнак, Луксор), де Ехнатон царював перші шість років. У 1925 р. експедицією М. Пілле і А. Шев'є знайдено руїни Карнацького храмового комплексу бога Атона і фрагменти вапнякових статуй-колонн фараона Ехнатона. У 1975–1985 роках археологічні дослідження храму Атона в Карнаці проводили Д. Редфорд і Д. Гохарі. Сьогодні основним центром археологічного дослідження Амарнського періоду залишається Тель-ель-Амарна.

Ключові слова: Амарнський період, Ехнатон, Тель-ель-Амарна, Єгипет, археологічні дослідження

О. А. Заплетнюк

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ АМАРНСКОГО ПЕРИОДА

В статье рассматривается история открытия и дальнейшего археологического исследования памятников периода правления египетского царя XVIII династии Аменхотепа IV / Эхнатона (ок. 1349–1333 гг. до н. э.), названного в исторической литературе *Амарнским периодом* – по названию современного города Тель-эль-Амарны в Среднем Египте, где сегодня находятся руины города Ахетатона.

Первые исследования руин Ахетатона были осуществлены в начале XIX в. Б. Дроветти, Г. Солтом, Д. Уилкинсоном, Р. Лепсиусом и А. Барсанти. Основательные археологические раскопки в Тель-эль-Амарне начались в 1891 г. В течение последующих тридцати лет египтологами Ф. Питри, Г. Картером и Н. де Г. Дэвисом были скопированы важные нарративные и визуальные источники. В 1912 г. экспедицией Л. Борхарда была найдена коллекция царских и частных скульптурных портретов. Результатом этих исследований стало открытие периода правления фараона-реформатора и обнаружение основной базы археологических источников.

В 1920–1930-х гг. в Ахетатоне работали экспедиции под руководством Т. Пита, Л. Вулли, Г. Франкфорта, Ф. Ньютона и Д. Пендлбери. С 1977 г. по сегодняшний день археологической экспедицией Общества по исследованию Египта в Тель-эль-Амарне руководит британский египтолог, профессор Кембриджского университета Б. Кемп. Под его руководством в Амарне работали такие исследователи, как А. Бомани, В. Мюрнейн, П. Роуз и А. Стивенс. В 1905–1907 гг. в Долине царей Т. Дэвисом были открыты гробницы членов семьи фараона Эхнатона – Юйа и Туйа (KV 46), царицы Тии (KV 55). Там же в 1922 г. Г. Картер открыл гробницу наследника Эхнатона – фараона Тутанхамона (KV 62).

Также важные археологические открытия Амарнского периода были сделаны в древних Фивах (Карнак, Луксор), где Эхнатон правил первые шесть лет. В 1925 г. экспедицией М. Пилле и А. Шевье найдены руины Карнакского храмового комплекса бога Атона и фрагменты известняковых статуй-колоссов фараона Эхнатона. В 1975–1985 годах археологические исследования храма Атона в Карнаке проводили Д. Редфорд и Д. Гохари. Сегодня основным центром археологического исследования Амарнского периода остается Тель-эль-Амарна.

Ключевые слова: Амарнский период, Эхнатон, Тель-эль-Амарна, Египет, археологические исследования

Стаття надійшла до редакції 20.11.2016